

Miloš Janković¹

Univerzitet u Beogradu

Institut za filozofiju i društvenu teoriju 373.014.3:329.12(497.11)“2012/2022“

Originalni naučni članak

UDK 316.2:[316.342.2:316.462

Primljen: 28.2.2023.

Prihvaćen: 28.8.2023.

<https://doi.org/10.2298/SOC2303379J>

NEOLIBERALIZACIJA OSNOVNOG I SREDNJEG OBRAZOVANJA U SRBIJI U PERIODU OD 2012. DO 2022. GODINE²

Neoliberalization elementary and high school education in Serbia from 2012 to 2022

APSTRAKT: *U radu se prikazuje i analizira proces neoliberalizacije osnovnog i srednjeg obrazovanja u Srbiji u periodu od dolaska Srpske napredne stranke na vlast 2012. godine, do danas. Pre same empirijske analize daje se teorijski doprinos debatama o (ne)uhvatljivosti pojma neoliberalizma. Predlaže se da se različite konceptualizacije ovog pojma označe kao obeležja jednog šireg procesa obnove klasne moći razvlašćivanjem. Po ugledu na Harvija, taj se meta proces definiše kao neoliberalizacija. Harvijevim obeležjima ovog procesa (privatizacija i komodifikacija; finansijalizacija; upravljanje i manipulacija krizama; državne preraspodele), tako se dodaju tri nova: neoliberalni intelektualni projekat, ideologija i kulturni režim. U ovako postavljenom teorijskom okviru, analiziraju se neoliberalne obrazovne promene i eksplicira se njihova međusobna veza. Pokazuje se na koji način promene doprinose obnovi klasne moći.*

KLJUČNE REČI: obrazovanje, škole, reforma, neoliberalizam, klasna moć

ABSTRACT: *The paper demonstrates and analyses the process of neoliberalising elementary and high school education in Serbia, focused on the period from 2012 and the beginning of Serbian Progressive Party government to today. Before the empirical analysis itself, a theoretical contribution to the debate surrounding the elusiveness of the concept of neoliberalism is given. The paper recommends that the different conceptualizations of this term should be described as aspects of a broader process of class rule through disempowerment. Following Harvey's approach, this meta-process is defined as neoliberalization. Harvey's elements of neoliberalization (privatization and commodification; financialization; the management and manipulation of crises; state redistribution) are thus expanded by three further*

1 milos.jankovic@instifdt.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je realizovana uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

elements: the neoliberal intellectual project, ideology and the cultural regime. In based on this theoretical framework neoliberal changes in education and relationships between them are analyzed. Ways in which these changes contribute towards the restoration of class power is shown.

KEYWORDS: *education, schools, reform, neoliberalism, class power*

Uvod

Gotovo niko više ne spori da živimo u neoliberalnom svetu. Nakon početne suzdržanosti, ovu je činjenicu na kraju prihvatio i MMF, a od 2016. godine o neoliberalizmu se otvoreno piše od Financial Times-a do Guardian-a (Slodobijan, 2022:15). Dok ga brojni politikolozi, sociolozi, pravnici, ekonomisti otvoreno kritikuju (Stiglitz, 2002; Naidu, Zucman and Rodrik, 2019), neki historičari već predviđaju njegov kraj (Gerstle, 2022). Bez obzira na stepen trenutne vitalnosti, i dalje se većina savremenih procesa i institucionalnih i diskurzivnih transformacija analizira kroz neoliberalna sočiva. U tom pogledu, ni ovaj rad ne odstupa od uobičajene linije akademske analize. Ideja je da se prikaže proces neoliberalizacije obrazovanja u Srbiji u periodu autoritarnog neoliberalizma (Piletić, 2022), odnosno od dolaska na vlast Srpske napredne stranke pa do danas. Tri su novine koje rad uvodi. Prvo, reč je o sociološkoj, a ne pedagoškoj (Kanić i Kovač, 2017; Nikolić, 2019) perspektivi. Drugo, predmet analize nisu fakulteti (Jovanović-Kranjec, 2013; Pavlović Breneselović i Krnjaja, 2017; Đuković, 2019), već osnovne i srednje škole. Treće, sam okvir analize postavlja se analitički strožije. Pre same analize ukazuje se na neodređenost termina neoliberalizam. Ipak, umesto da se, zajedno sa autorima koji govore o njegovoj višeznačnosti, termin odbaci ili preoznači, pokazuje se kako se svako od mogućih značenja može predstaviti kao obeležje jednog meta procesa, te da kao takvo igra važnu ulogu u analizi i razumevanju obrazovnih promena u Srbiji.

O neoliberalizaciji osnovnog i srednjeg obrazovanja u stranoj literaturi piše se već skoro četiri decenije (Stoer and Dale, 1987; Dale, 1989; Apple and Oliver, 1996; Apple and Pedroni, 2005; Apple, 1993; 1996; 2000; 2001; 2012). U Srbiji je ova tema ostala prilično skrajnuta sve do 2017. godine kada je Danilo Vuković objavio knjigu pod nazivom *Preoblikovanje neoliberalizma – socijalna politika u Srbiji* (Vuković, 2017). Čitavo četvrto poglavlje posvećeno je procesu reforme osnovnog i srednjeg obrazovanja nakon pada Miloševićevog režima. Vuković ovaj proces vidi kao duboko natopljen neoliberalnom ideologijom. Mada nigde u knjizi ne daje eksplicitnu definiciju neoliberalizma od koje polazi (izuzev što navodi različite konceptualizacije ovog pojma u literaturi), iz analize se može nagovestiti da je za njega neoliberalizam „ideologija koja se prevashodno temelji na individualizaciji odgovornosti za sopstvenu dobrobit, privatizaciji i marketizaciji“ (Cvetić, 2018: 713). Pored toga, u proces neoliberalizacije Vuković uključuje i obrazovnu standardizaciju, kao i uticaj međunarodnih aktera od Svetske banke, preko OECD-a, do UNICEF-a (Vuković, 2017).

Vukovićeve analize na određeni način postavila temelje oblasti u domaćem kontekstu. S tim u vezi, ovaj rad se jednim delom može čitati kao njen hronološki

nastavak. Ipak, postoje i značajne razlike koje proizilaze iz nešto drugačijeg teorijskog određenja neoliberalizma. Prvo, Vuković neoliberalizam vidi kao proces obnove klasne moći ne samo viših, već i srednjih klasa. Iz tog razloga, deo njegove analize posvećen je kvantifikaciji i standardizaciji obrazovnih programa i postignuća. Ti su procesi obično prepušteni stručnjacima, te je ovaj vid menadžerskog upravljanja školskim sistemom očigledno u funkciji obnove klasne moći srednjih slojeva. U ovom radu, međutim, praviću analitičku razliku između obnove klasne moći elite i srednje menadžerske klase. Po uzoru na Harvija (David Harvey) neoliberalizam ću definisati striktno u odnosu na elitu. Ovo je važna razlika jer interesi srednjih i viših klasa ne moraju biti zadovoljeni istovremeno. U Sjedinjenim Američkim Državama standardizacija je praćena izlaskom škola na tržište (što pogoduje vlasnicima kapitala) i poslužila je kao mera kvaliteta škola prilikom opredeljenja roditelja kao kupaca. Na taj način uspostavljena je saradnja koja je u zajedničkom interesu srednjih i viših klasa. Kod nas proces privatizacije škola i dalje nije raširen, tako da od standardizacije za sada profitiraju samo srednjeklasni stručnjaci, a ne i elita. Drugim rečima, iz ugla teorijskog okvira koji nudim, standardizacija se u Srbiji još uvek ne može posmatrati kao element neoliberalizacije obrazovanja, jer ne vodi obnovi klasne moći ekonomske elite. Iz tog razloga u ovom radu neće biti reči o procesima kvantifikacije i standardizacije koliko god da su pogubni njihovi efekti (Šumonja, 2022).

Drugo, pošto ću neoliberalizam definisati kao teleološki projekat, ni sve preporuke međunarodnih aktera ne mogu se tumačiti u neoliberalnom ključu. Tako, recimo, zahtevi za većom inkluzijom dece iz ranjivih grupa i uključivanjem nastavnika i roditelja u proces odlučivanja, ne doprinose obnovi klasne moći vladajućih klasa, te se u ovom radu ne tumače kao neoliberalni, bez obzira što dolaze spolja (Vuković, 2017). S druge strane, zahtevi za liberalizacijom tržišta udžbenika to svakako jesu.

Pored toga, Vukovićevu analizu proširiću dodatnim elementima koji su prepoznati u literaturi o neoliberalizmu. Osnovno i srednje obrazovanje u Srbiji analiziraću i iz ugla neoliberalnog intelektualnog projekta, ideologije i kulturnog režima.

Neoliberalizam – ti uživaš dok ja plaćem³

Voleo bih odmah na početku da objasnim zašto sam odabrao baš ovaj stih kao naslov poglavlja. Do sedamdesetih godina dvadesetog veka u onom

3 Poglavlje je naslovljeno stihom popularne domaće pesme proslavljanje kulturnim filmom "Do koske". Jedan od najznačajnijih kritičkih pedagoga, Anri Žiru [Henry Giroux] u knjizi O kritičkoj pedagogiji, ističe kako popularna kultura dobija sve veći obrazovni značaj (Žiru, 2013). Za Žirua, popularna kultura je postala mesto sa kojeg „korporativni um šalje svoju pedagošku poruku i obrazuje nove potrošače“ (Ilić, 2020:30). „Na to kritički pedagozi, poziva Giroux, treba da odgovore upravo uvođenjem popularne kulture u učionice: ona treba da postane predmet izučavanja, čime bi škola povratila izgubljeni obrazovni primat“ (Isto). Kako sam u ovom radu termine školovanja i obrazovanja neopravdano koristio kao sinonime (Suissa, 2006:4), misleći sve vreme samo na ono prvo, ovo je pokušaj da se ukaže na taj nedostatak, tako što će se popularna kultura, kao deo šireg obrazovnog projekta, naći bar

delu sveta koji se naziva Zapadom vladala je neka vrsta pozitivnog klasnog kompromisa. To znači da su od akumulacije kapitala profitirali i kapitalisti i radnici (Wright, 2000). Naravno, brojni nedostaci kapitalizma i dalje su bili na snazi (Wright, 2011), ali je, uz značajan rast, preraspodela na nivou dohotka i socijalnih davanja ukupnu nejednakost držala na prihvatljivom nivou (Piketi, 2015). Nakon toga situacija se drastično menja i počinje era neoliberalizma. Rast stagnira i vladajuća klasa (ili ekonomska elita), kako bi zadržala prethodni nivo akumulacije, odlučuje da pogazi klasni kompromis. Bez rasta, akumulaciju je moguće očuvati samo preraspodelom na štetu radnika. Poznati marksistički geograf Dejvid Harvi ovaj proces opisuje kao akumulaciju razvlašćivanjem (Harvi, 2012). Užitek kapitalističke klase (meren ukupnom imovinom, bez obzira na to kako se ona troši), tako se u doba neoliberalizma doslovno temelji na suzama svih ostalih (Piketi, 2015; Milanović, 2016). Drugim rečima, neoliberalizam je zapravo projekat obnove klasne moći (Dumenil and Levy, 2004; Harvi, 2012).

Ovo je ujedno i prvi odgovor na pitanje šta je neoliberalizam. Nadalje ću predstaviti u kratkim crtama kako tačno izgleda pomenuta obnova klasne moći razvlašćivanjem. Harvi navodi četiri glavna obeležja ovog procesa: privatizacija i komodifikacija, finansijalizacija, upravljanje i manipulacija krizama i državne preraspodele (Harvi, 2012:204–211). Primarni cilj privatizacije i komodifikacije “bio je da se otvore nova područja za akumulaciju kapitala u domenima koji su dotad bili tretirani kao da su s one strane procene profitabilnosti. Sve vrste komunalnih službi (vodovodna mreža, telekomunikacije, javni prevoz), obezbeđivanje socijalne zaštite (socijalni stanovi, obrazovanje, zdravstvena zaštita), pa čak i vojna industrija ... privatizovani su u određenom stepenu u čitavom kapitalističkom svetu i izvan njega” (Isto:204). U postsocijalističkim državama privatizovane su i firme koje su prethodno poslovale na tržištu ali su bile u državnom ili društvenom vlasništvu (Šćepanović i Ilić, 1991; Mizsei, 1992; Šokčević i Dugalić, 2007). Sve u svemu, “ovi procesi svode se na transfer sredstava iz javnih i narodnih područja u domene privatnika i pripadnika privilegovane klase” (Harvi, 2012:204).

Finansijalizacija predstavlja proces jačanja i rasta finansijskog sektora (Mazzucato, 2018). Osnovne karakteristike finansijskog kapitalizma su promocija “hartija od vrednosti, piramidalne šeme, strukturalno razaranje imovine kroz inflaciju, smanjivanje kapitala kroz integracije (menadžeri), i prisvajanja (akvizicije), promovisanje nivoa zaduženosti” (Harvi, 2012: 206).

Treće obeležje neoliberalizma podrazumeva stvaranje, a potom i “upravljanje i manipulacij[u] krizom” (Isto:207). Kako navodi Harvi, dužničke “krize su bile orkestrirane, vođene i kontrolisane radi racionalizacije sistema i preraspodele sredstava” (Isto). Drugim rečima, putem krize su stvarane neoliberalne države koje su imale zadatak da olakšaju “uslove za akumulisanje profitonosnog kapitala od strane domaćeg, kao i stranog kapitala” (Isto, 22). Nobelovac Štiglic

u naslovu ovog poglavlja. O sadržajnijim razlozima zašto je važno da se o delima popularne kulture razgovara u školama, kao i načinu na koji bi se ti razgovori mogli voditi, vidi knjige Dejana Ilića Škola za “petparačke” priče. Predlozi za drugačiji kurikulum (Ilić, 2016) i Fantastična škola: novi prilozi za drugačiji kurikulum (Ilić, 2020).

(Joseph Stiglitz) pisao je kako se u ovom procesu transfer novca najčešće vrši iz siromašnih ka bogatim zemljama (Stiglitz, 2002).

Poslednja odlika neoliberalizma je državna preraspodela. Država svojim propisima i politikama poput zakona o privatizaciji i sindikatima, smanjivanja socijalnih izdataka i smanjivanja poreza omogućava da se preraspodela vrši od nižih ka višim klasama. Ovu preraspodelu ka gore obično prate nemiri i otpor stanovništva, te je česta pojava pojačana represija države kako bi transfer prošao što bezbolnije po određene kapitalističke elite (Harvi, 2012:209–210).

Ova četiri elementa koja se međusobno prepliću i dopunjuju čine osnovna obeležja neoliberalne ere. Ipak, niti je u svakoj državi bilo prisutno svako od obeležja, niti su sama obeležja imala istu formu. Koliko će vladajuća klasa biti uspešna i u kojim sferama u dobroj je meri zavisilo od zatečenog stanja klasne borbe i jačine otpora nižih klasa (Isto:151–153). Zato je možda bolje govoriti o neoliberalizaciji kao procesu i borbi, nego o neoliberalizmu kao jedinstvenom krajnjem stanju preobražaja (Peck and Tickell, 2002; Josifidis i Lošonc, 2007; Kuzmančev-Stanojević, 2021).

Prethodni opis procesa neoliberalizacije nije jedini mogući (Larner, 200; Springer, Birch, and MacLeavy, 2016.; Rodgers, 2018; Kuzmančev-Stanojević, 2021). Ipak, nije svaka klasifikacija različitih konceptualizacija ovog termina dobra i upotrebljiva. Recimo, u jednom radu se tvrdi kako se termin neoliberalizam koristi tako široko i neselektivno, da se nekad odnosi na društvene procese, nekad na institucije, a nekad na društvene aktere i jačanje njihove moći (Boas and Gans-Morse, 2009). Videli smo kod Harvija da te stvari ne samo da nisu međusobno isključujuće, već moraju ići zajedno. Obnova klasne moći od sedamdesetih pa nadalje odvija se putem društvenih procesa kao što su privatizacija i komodifikacija, koji su omogućeni institucionalnim i političkim promenama: uključivanjem bivših real-socijalističkih država u svetski kapitalizam, implementacijom zakona o privatizaciji, ukidanjem socijalnih davanja i slično. Mada se analitički ova tri procesa ili elementa mogu razdvojiti, te je strogo uzevši moguće zamisliti institucionalnu promenu bez obnove klasne moći, ova nam podela ne pomaže da razumemo šta se desilo u periodu nakon sedamdesetih, zašto i na koji način.

Nešto bolju tipologizaciju ponudila je Vendi Larner (Wendy Larner). Ona neoliberalizam vidi kao 1) skup politika, 2) ideologiju i 3) proizvodnju subjektivnosti (Larner, 2000). Kvalitet ove podele leži u jasnom kriterijumu. Ona prikazuje kako se neoliberalno doba pojavljuje u različitim sferama, ali te pojavnosti ne stavlja u istu ravan sa meta projektom obnove klasne moći. Podela liči na Harvijeva obeležja neoliberalizma, s tim što ih Larner dopunjuje ideologijom i proizvodnjom subjektivnosti. Pod ideologijom Larner misli na skup ideja kojim se služe pre svega političari kako bi zadobili podršku javnosti (Isto:9–10). Ona se oslanja na Holovu (Stuart Hall) analizu “Tačerijanskog projekta” (Hall, 1988), ali ideologiju definiše uže od samog Hala. Slično kao Erik Olin Rajt (Erik Olin Wright), Larner pravi razliku između svesnih i nesvesnih aspekata subjektivnosti. Svesne naziva ideologijom, a proizvodnju nesvesnih objašnjava Fukoovim (Michel Foucault) terminom upravljaštvo (governmentality) (Larner,

2000:12, Urošević, 2022). Rajtova je podela možda jednostavnija. I on svesne aspekte subjektivnosti naziva ideologijom, dok nesvesne jednostavno definiše kao kulturu (Wright, 2011:228).

Danijel Rodžers (Daniel Rodgers), još jedan autor koji pokušava da napravi tipologizaciju definicija neoliberalizma, za proizvodnju nesvesnih aspekata subjektivnosti koristi termin kulturni režim (Rodgers, 2018). Sa druge strane, kada govori o svesnim aspektima, njega za razliku od Larner ne zanima ideološka konstrukcija političkog govora, već pažnju usmerava na neoliberalizam kao intelektualni projekat (Isto). Razlika između neoliberalizma kao ideologije i neoliberalizma kao intelektualnog projekta ne leži samo u akterima čije se reči analiziraju, već i stepenu koherentnosti tih reči. Za razliku od naučne teorije, koliko god ona bila ubedljiva, ideologija, onako kako je Larner koristi, ne pretenduje „na vlastitu doslednost i koherentnost“ (Pavićević, 2011:39–40).⁴

Ako pokušamo da napravimo sintezu svega rečenog, možda je najbolje umesto različitih definicija naprosto prihvatiti Harvijevu meta definiciju neoliberalizma kao projekta obnove klasne moći, a pomenute konceptualizacije jednostavno imenovati kao obeležja ovog projekta. Harvijevim obeležjima tako dodajemo ideologiju, intelektualni projekat i kulturni režim. Time se model usložnjava, ali i odgovori na pitanja šta se to dešava od sedamdesetih godina dvadesetog veka, kako je do toga došlo i u šta se pretvorilo, postaju potpuniji i precizniji. Treba napomenuti i to da se različita obeležja odnose na različite sfere i aktere i da procesi koji ih opisuju nisu direktni proizvodi želja i odluka vladajuće klase. Stvarnost je mnogo složenija od te pojednostavljene slike i svaka od pomenutih sfera ima određeni stepen autonomije (Hall, 1985; Urošević, 2019).⁵

Pre nego što završim sa neoliberalizmom, veoma ću kratko reći nešto o svakom od tri novouvedena obeležja. Detaljan opis svakog od njih zahtevao bi mnogo prostora. Umesto toga, pokušaću da objasnim zašto je svako od obeležja značajno za analizu neoliberalizma kao obnove klasne moći. Preciznije, osvetliču koja se pitanja kriju u pozadini.

Kada je pisao o neoliberalnoj ideologiji kao retoričkom sredstvu ubeđivanja, Hola je zanimalo kako su Margaret Tačer i njeno krilo Konzervativne partije uspeli da dobiju podršku značajnog dela glasača, uključujući tu i nove glasove radničke klase.⁶ Smatrao je da su se neoliberalni političari izborili, prvo za

4 Pored dve pomenute definicije, Rodžers smatra da se neoliberalizam može odrediti i kao oblik ekonomije i skup politika (Rodgers, 2018). Ova dva oblika ulaze u Harvijeva obeležja, te ih nije potrebno ponovno objašnjavati.

5 Ne treba zaboraviti da je od sedamdesetih zaista na delu obnova moći vladajuće klase kao klase (ne svih njenih pripadnika) (Therborn, 2016) i to se jasno može dokazati empirijskim podacima (Piketi, 2015; Milanović, 2016). Što se tiče obnove moći i klasnog raslojavanja u našoj državi, napomenimo samo da „Srbija ima višu nejednakost u raspodeli dohotka nego bilo koja zemlja Evropske unije“ (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017:1).

6 Hol se nije bavio unutrašnjim protivrečnostima neoliberalne ideologije, niti ga je zanimalo koji delovi ideologije protivreče stvarnim materijalnim interesima radničke klase. Njega je interesovalo koji su delovi neoliberalne retorike Margaret Tačer imali smisla i s toga s razlogom bili privlačni potlačenima. Drugim rečima, on se nije bavio kritikom ideologije, već je razvijao teoriju ideologije (Rehmann, 2013).

vođstvo unutar partije, a potom i za partijsku pobjedu na izborima, tako što su svoje ideje i predloge politika uspjeli da predstavljaju kao nužne i u interesu svih (Hall, 1988). Ključ njihovog političkog uspeha leži u ubedljivosti njihove ideologije (Hall, 1988). Za Hala, bez razumevanja neoliberalizma kao ideologije nemoguće je razumeti kako je Tačera osvojila vlast, uz očiglednu podršku birača.⁷

Neoliberalizam kao intelektualni projekat odgovara na pitanje odakle se crpi teorijska inspiracija za obnovu klasne moći i kako izgledaju idejni temelji na kojima se gradi neoliberalizam kao ideologija u diskursu političkih aktera. Centralni pojam intelektualnog neoliberalizma je tržište. Teorijski, "neoliberalizam podrazumeva kako empirijske pretpostavke (tržište je efikasnije od drugih institucija), tako i normativne pretpostavke (tržište treba da zameni druge institucije jer je efikasno i oslobađajuće)" (Springer, Birch and MacLeavy, 2016:3–4). Država zato mora zaštititi tržišta od različitih pretnji. U sjajnoj knjizi *Globalisti: kraj doba carstva i rađanje neoliberalizma*, istoričar Kvin Slobodijan (Quinn Slobodian) tvrdi "da se neoliberalni projekat usredsredio na oblikovanje institucija ne da bi oslobodio tržišta, već da bi ih zaštitio, da bi *imunizovao* kapitalizam od pretnje demokratije" (Slobodijan, 2022:14). Slobodijan pokazuje da su neoliberalni intelektualci zapravo bili tipični organski intelektualci (Gramsci, 2000) klase vlasnika kapitala. Oni su održavali bliske veze sa političkim i ekonomskim elitama, čijim su novcem njihova istraživanja zdušno finansirana (Slobodijan, 2022). Ipak, niti su ideje intelektualnih neoliberalista bile naručene, niti je njihov cilj bio da na ideološkoj osnovi ubede široke narodne mase u ispravnost svog intelektualnog projekta.⁸ Ideje koje su zastupali nisu bile put do osvajanja političke moći. Neoliberalni intelektualci iskreno su verovali u ispravnost svojih zamisli i pokušavali su da ih što temeljnije naučno brane. S obzirom da su znali da bi implementacijom ideja koje su nudili vlasnici kapitala ozbiljno profitirali, njihova saradnja sa svetom biznisa bila je način da svoj projekat proguraju na svetsku pozornicu (Isto). Za razliku od neoliberalnih političara zastupnika kapitala koji bi sopstvenu ideologiju obično morali da prilagode trenutnim interesima svojih finansijera i oblikuju je rečnikom potreba svojih glasača, neoliberalni intelektualci znali su da se odlučno suprotstave delu vladajuće klase (Isto). Ovo je važan nalaz za razumevanje činjenice da neoliberalizacija u praksi često odstupa od teorijskih preporuka.

Na kraju, neoliberalizam kao kulturni režim odgovara na pitanje kako izgledaju novi nesvesni aspekti neoliberalnih subjekata. Kako subjekti vide i razumeju sebe i šta je ono podrazumevano unutar čega se razmišlja o svesnim

7 Nakon izborne pobjede usledilo je sve ono o čemu je govorio Harvi. Tačera je sprovela reforme koje su zaista obnovile moć ekonomske elite, ali daleko od toga da je ona bila njihov pion. Ona se borila sa sopstvenu političku moć (Wright, 2012), izlazeći u susret jednom delu kapitalističke klase čiju je podršku uživala (Harvi, 2012:50). To što nisu svi pripadnici ekonomske elite profitirali od njenih politika, ne znači da klasa kao klasa nije obnovila moć (Isto). Ovo je u skladu i sa marksističkim teorijskim nalazima o relativnoj autonomiji države koja u kapitalizmu arbitrira između različitih struja vladajuće klase, održavajući tako čitav sistem u životu (Offe, 1975).

8 Štaviše, oni su se gnušali demokratije i učešća "običnih" ljudi u donošenju političkih odluka (Slobodijan, 2022).

idejama. Ako nam analiza ideologije kao političkog diskursa pomaže da razumemo zašto je deo radničke klase stao na stranu konzervativaca, onda nam analiza neoliberalizma kao kulturnog režima pomaže da razumemo zašto su radnicima bile privlačne ideje koje su ih privukle. Deo objašnjenja zašto nas privlači ideja o efikasnom tržištu leži u činjenici da o sebi razmišljamo kao o potrošačima, a ne kao o radnicima ili građanima. Kako piše Vendi Braun (Wendy Brown), neoliberalizam “seže do duše građana” (Brown, 2005:39). Ona opisuje neoliberalizam kao kulturni režim unutar koga ekonomska racionalnost postaje univerzalna i primenjiva na sve sfere života (Isto:39–40). Navodi da neoliberalna država ne samo da čuva tržište i izlazi mu u susret, već i misli u tržišnim kategorijama i sve svoje politike pravda ekonomskom računicom (Isto:41). Posledično, ovo “[p]roširenje ekonomske racionalnosti na ranije neekonomske domene i institucije dopire do individualnog ponašanja”, te “neoliberalizam normativno konstruiše i interpelira pojedince kao preduzetničke aktere u svakoj sferi života” (Isto:42). Rezultat ovako formirane subjektivnosti⁹ je da “racionalno proračunat pojedinac snosi punu odgovornost za posledice svojih postupaka” (Isto). Tako smanjenje socijalnih davanja i deregulacija postaju prirodni, a protivnici fleksibilizacije tržišta rada obeležavaju se kao lenjivci nesprenni da ulože u sopstveni ljudski kapital.¹⁰ U pomenutom opisu nesvesnih aspekata subjektivnosti leži deo objašnjenja kako neoliberalizam kao svesna ideologija postaje i ostaje privlačna određenim delovima radničke klase. Tim zaključkom ujedno zatvaram ovo poglavlje u kome sam definisao neoliberalizaciju sveta kao proces obnove klasne moći putem razvlašćivanja i odredio aspekte ovog procesa koji nam pomažu da razumemo šta se na terenu zapravo dešavalo, kako je do toga došlo i zašto imamo poteškoća da promenimo pravac kretanja.¹¹

Neoliberalizacija (putem) obrazovanja u Srbiji

Pre same empirijske analize, raščistimo dilemu iz naslova. Da li obrazovanje prolazi kroz proces neoliberalizacije tako što, recimo, izlazi na tržište ili se neoliberalizacija vrši putem obrazovanja kao državnog ideološkog aparata, tako

9 Analiza formiranja subjekta putem interpelacije oslanja se na Altiserovo materijalističko shvatanje ideologije. Za Altisera (Louis Althusser), subjektivitet, pre svega njegov nesvesni aspekt, ne gradi se putem ideja, već materijalistički, kroz državne ideološke aparate (Altiser, 2009). Problem i kod Altisera i kod Fukoa i njihovih istomišljenika, je što ne ostavljaju nikakav prostor za individualni otpor u procesu interpelacije.

10 Ljudski kapital Fuko označava kao osnovno obeležje neoliberalne racionalnosti koja proizvodi novog subjekta homo economicus-a (Fuko, 2005; Urošević, 2022).

11 Na poteškoće promene ne utiču samo ideološka, intelektualna i kulturna obeležja neoliberalizma. Ona nam pomažu da razumemo zašto deo ljudi pristaje na procese neoliberalizacije, ali nam ne govore mnogo o tome zašto se ljudi koji pate ne bune. Pasivnost ne zavisi od pristanka. Pobuna može izostati čak i kada pristanka nema, ali je cena organizovanja skupa (Offe and Wiesenthal, 1980; Chibber, 2017; 2022). Odgovor na to kako je došlo do porasta cene organizovanja dobrim delom leži u Harvijeva četiri obeležja procesa neoliberalizacije koji su prekonfigurisali teren. Naravno, i dalje se možemo pitati zašto neoliberalni političari na izborima još uvek stižu podršku, ali to je već tema za sebe u kojoj kultura i ideologija svakako igraju značajniju ulogu.

što se kroz škole proizvode neoliberalni subjekti? Setimo se, neoliberalizam smo definisali kao projekat obnove klasne moći. Taj projekat ima određene elemente i obeležja, a stepen uspešnosti njihove implementacije zavisi od jačine suprotstavljenih snaga unutar klasne borbe. Kada kažemo neoliberalizacija obrazovanja, mislimo na njegovo oblikovanje u skladu sa elementima i obeležjima neoliberalizma. Kada kažemo neoliberalizacija putem obrazovanja, ciljamo na to kako se obrazovni sistem koristi u borbi ekonomske elite za obnovu i održanje klasne moći. U pitanju je, dakle, ista stvar. Da bi imalo udela u obnovi klasne moći, obrazovanje mora biti reformisano u skladu sa određenim neoliberalnim obeležjima. Drugim rečima, uvek se radi o neoliberalizaciji putem neoliberalizovanog obrazovanja. Pitanje je samo da li obrazovna promena utiče na obnovu klasne moći tako što omogućava akumulaciju kapitala ili tako što proizvodi i reprodukuje idejne, ideološke i kulturne elemente neophodne za proizvodnju i reprodukciju same klasne moći.¹² Govoriću o oba tipa promena.

U nastavku rada pokazaću na konkretnim empirijskim primerima kako se predloženi teorijski okvir može upotrebiti za analizu obrazovanja, čime ću ujedno testirati i adekvatnost samog teorijskog okvira. Metodološki, analiziraću one obrazovne procese koje je Majkl Epl (Michael W. Apple) identifikovao kao neoliberalne (Apple, 2014). Mada se njegova definicija neoliberalizma ne poklapa u potpunosti sa definicijom predloženom u ovom radu, procesi obrazovnih reformi o kojima Epl piše dobro oslikavaju sve elemente ovde ponuđenog okvira. Epl ističe četiri ključna oblika obrazovne neoliberalizacije: otvaranje obrazovanja za tržište i privatni kapital, primena ekonomske racionalnosti u obrazovanju, posmatranje učenika kao ljudskog kapitala i ulazak kapitala u škole (Isto).¹³ Svaki od navedenih procesa sadrži više različitih obeležja opisanih u teorijskom okviru.

Prvi oblik neoliberalizacije je otvaranje obrazovanja za tržište i privatni kapital. Škole postaju pružaoci usluga, a roditelji i deca potrošači koji usluge kupuju bilo sopstvenim novcem, bilo vaučerima za koje novac izdvaja država (Isto). Ovo odgovara prvom (komodifikacija i privatizacija) i četvrtom (preraspodela državnog novca ka višim klasama) Harvijevom obeležju. Pored toga, pomenute transformacije utiču na nesvesne aspekte subjektivnosti, tako što se roditelji i učenici oblikuju kao potrošači koji tržište vide kao najefikasniji način da se problemi reše, kvalitet poveća, a potrebe zadovolje. Drugim rečima, u pitanju je proizvodnja kulturnog režima podobnog za očuvanje klasne moći.

Ovaj pravac neoliberalizacije u Srbiji još uvek nije dovoljno izražen. Krajem 2016. godine, u Srbiji je „radilo 9 privatnih osnovnih škola (manje od 0.2% osnovnih škola) i 56 srednjih škola (nešto više od 10% svih srednjih škola)“ (Vuković, 2017:175). Za sada nema ni sistema vaučera, mada postoje pojedini

12 Većina reformi istovremeno obavlja obe uloge.

13 Jedan od ključnih oblika neoliberalizacije, koji je poslednjih godina u Srbiji sve izraženiji, jeste digitalizacija. Imajući u vidu predloženu metodologiju i formalna ograničenja, u ovom radu neće biti prostora da se kaže nešto više o tom aspektu. Dobru analizu čitalac može pronaći u tekstu Miloša Šumonje, *Algoritamski način razmišljanja u obrazovanju – epistemologija, pedagogija i politika* (Šumonja, 2023).

apeli za njihovu implementaciju (Stanojević, 2014). Ipak, to ne znači da u Srbiji nema obrazovne privatizacije i komodifikacije. Ovi se procesi u našoj državi odvijaju pre svega putem udžbenika. Nakon što je zakonom iz 2003. godine tržište udžbenika otvoreno za privatne izdavače, njegova vrednost narasla je na oko 50 miliona evra¹⁴ i brzo su stvoreni određeni monopoli putem koruptivnih praksi (Đorđević, Rujević i Jovanović, 2018). Postojala je sumnja da su pojedini izdavači privatnim donacijama faktički potkupljivali zaposlene u školi da se opredele za njihove udžbenike. Zato je Zakonom o udžbenicima iz 2015. godine, izdavačima zabranjeno da školi i zaposlenima doniraju bilo kakvu vrstu poklona (ZOU, 2015, član 34, stav 4). Zakonom je predviđeno i donošenje pravilnika kojim bi se ograničile maksimalne cene udžbenika. Pravilnik nikada nije donet, a tri godine kasnije ta je odredba izbrisana iz novog zakona. (Đorđević, Rujević i Jovanović, 2018)

Ograničenje maksimalne cene udžbenika moralo bi biti razumno čak i za ubeđene zagovornike slobodnog tržišta. Agencija za borbu protiv korupcije i ministar Verbić objašnjavali su da je „uplitanje države prilikom formiranja cene [je] u ovom slučaju opravdano, iako je protivno zakonima tržišta. Kako kažu, krajnji kupac, to jest, roditelj, ne bira proizvod koji plaća, to jest udžbenike, tako da se udžbenici ne mogu prodavati po principima slobodnog tržišta“ (Isto).

Kao što je napomenuto u prethodnom delu rada, neoliberalizacija se ne sprovodi po teorijskom modelu, već taj model služi samo kao temelj ideološke legitimizacije obnove klasne moći. Kada se sukobljava sa sticanjem profita, teorija je ta koja obično strada. Nakon donošenja zakona, usledio je napad na čelnike državnog vrha Srbije i pokušaj lobiranja da se zakon povuče. Prvo je prvi čovek nemačke izdavačke kuće Klett uputio pismo tadašnjem premijeru Aleksandru Vučiću u kome je pisalo: „Ako se primeni novi zakon o udžbenicima bićemo primorani da obustavimo sve naše aktivnosti u Srbiji, što verujem da nije u interesu Vlade i ne ide u prilog njenih nastojanja da privuče nove investicije“ (Isto). Potom se uključio i nemački ambasador, da bi se na kraju predsednici Odbora za obrazovanje Aleksandri Jerkov pismom obratio i izvestilac Evropskog parlamenta za Srbiju nemački parlamentarac Dejvid Mekalister (David McAllister) (Isto). Kapital je tri godine nakon donošenja Verbićevog zakona odneo konačnu pobjedu, zakon je povučen, a Klett je nastavio da ubire značajan profit u Srbiji.

Setimo se, Harvi je kao treće obeležje neoliberalizacije naveo proizvodnju i upravljanje krizama od strane međunarodnih finansijskih institucija. Ako ovo proširimo na čitav proces globalizacije koja podrazumeva slobodan protok kapitala i robe uz odsustvo nadržavne političke formacije, što kapitalu omogućava da ucenjuje i preti begom, onda je slučaj udžbenika savršen primer takvog procesa. Pod pretnjom povlačenja, Srbija je bila prinuđena da prilagodi svoje pravne akte interesima privatnog izdavača.

Drugi oblik neoliberalizacije o kome Epl govori je primena ekonomske racionalnosti kao osnovnog pokretača obrazovnih reformi (Apple, 2014). Lako je uočiti da je ponovo reč o kulturnom režimu. Linda Braun piše kako “[p]roširenje

14 Vuković procene su znatno veće. On tvrdi da je vrednos tržišta udžbenika u Srbiji između 80 i 150 miliona evra (Vuković, 2017:176).

ekonomske racionalnosti na ranije neekonomske domene i institucije dopire do individualnog ponašanja”, te “neoliberalizam normativno konstruiše i interpelira pojedince kao preduzetničke aktere u svakoj sferi života” (Brown, 2005:42). Ipak, nije u pitanju samo formiranje subjekata kojima će neoliberalizam delovati prirodno, već je na snazi i ekonomska racionalizacija obrazovanja koja omogućava preraspodelu ka gore i vodi direktnoj akumulaciji profita ekonomskih elita.

Nekoliko je primera koji slikovito prikazuju o čemu je reč. Prvi je takozvana racionalizacija mreže škola, koja je deo šire politike štednje. Racionalizacija „podrazumeva zatvaranje osnovnih škola koje imaju manje od 400 učenika i koje se nalaze na manje od dva kilometra udaljenosti od druge osnovne škole“ (Cerović, 2016:265). Ideja je „da se, nakon gašenja škole, promeni namena zgrade u koju je ona bila smeštena i da se njeni učenici prebace u obližnje škole“ (Isto:266). Tako se konstruiše sam zdrav razum (Vilijams, 1974) koji polazi od pretpostavke da je racionalno ukinuti školu sa malim brojem učenika i izvršiti prenamenu prostora.¹⁵

Drugi primer primene ekonomske logike u obrazovanju prirodan je nastavak politika racionalizacije i mera štednje. Nakon što je javni novac povučen iz obrazovnog sektora, sledi bitka za finansije svake pojedinačne škole. Država se finansijski povlači, ali nastavlja da diktira agendu. Ona upućuje škole da se umesto državi, za sredstva obrate nekom drugom. Tako su Republički sekretarijat za javne politike Vlade Republike Srbije i Ministarstvo prosvete u saradnji sa deset beogradskih osnovnih škola pokrenule projekat „Učionica kakvu želim“. Zamisao je da se učenici među sobom dogovore kakvu učionicu žele i da potom osmisle kampanju za prikupljanje novca neophodnog da se ta vizija realizuje. Kreatori ističu „da je cilj projekta da kod učenika razvije preduzetnički duh i osnaži ih da unapređuju i menjaju svoje neposredno okruženje ali i širu društvenu zajednicu“ (Janković, 2021b).

Mada se pozivaju na preduzetnički duh, ovakve kampanje sa samim preduzetništvom nemaju nikakve veze. Nema inovacija, nema prodaje proizvoda, te ne može biti ni preduzetništva. Reč je o tipičnom primeru fanderejzinga¹⁶ (fundraising). Ponovo je u pitanju odstupanje od čiste neoliberalne teorije. Setimo se, neoliberali veruju da preduzetnički duh kod pojedinca nije prirodan, već se mora razviti. Kako piše Mark Olsen (Mark Olssen) „država ima zadatak da oblikuje pojedinca kao preduzimljivog i konkurentnog preduzetnika“ (Olssen, 1996:340, navedeno prema Apple, 2014). Ipak, u našem slučaju država se samo krije iza ove vizije i pokušava da legitimizuju svoje finansijsko povlačenje. Kod obrazovnih aktera razvija se osećaj isključivo lične odgovornosti za sopstvene postupke, postignuća i neuspehe. Rečima Braun, neoliberalni “pojedinac snosi punu odgovornost za posledice svojih postupaka” (Brown, 2005:42). Projekat, dakle, utiče na prihvatanje kulture lične odgovornosti i sopstvenih zasluga, a sa navodnim razvojem kompetencija za preduzetništvo nema nikakve veze.¹⁷

15 Alternativno, škole sa manjim brojem đaka mogle su se prepoznati kao šansa za bolji rad i prilika da se svakom detetu ponaosob posveti veća pažnja (Molnar, 2000).

16 Fanderejzing je „prikupljanje priloga potrebnih za provedbu svoje misije“ (Radalj, 2020:296).

17 •

Treći oblik ekonomske racionalnosti je posmatranje učenika kao ljudskog kapitala (Apple, 2014:56). U Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine školama je dodeljena uloga pokretača privrednog i društvenog razvoja. Po ugledu na teorije ljudskog kapitala (Mincer, 1958; Schultz, 1961; Romer, 1990), verovalo se da će Srbija ekonomski i društveno napredovati onoliko koliko njeni građani budu obrazovani. U Strategiji piše da se „dalji razvoj proizvodnog sistema Republike Srbije mora [se] ubrzano zasnivati na znanju, preduzetništvu obrazovane populacije, sopstvenim i transferisanim tehnološkim inovacijama bez štetnog uticaja po životnu sredinu, tržišnoj ekonomiji i međunarodnoj poslovnoj, tehničkoj i drugoj kooperaciji“ (Mitrović, 2013:5). Piše i da „se razvoj Republike Srbije ne može zasnivati na brojčanom povećanju ljudskih resursa (radno sposobne populacije) već isključivo na podizanju stvaralačkih i proizvodnih kvaliteta tih resursa, što je zadatak sistema obrazovanja“ (Isto). Drugim rečima, Strategija prepoznaje da je uslov „privrednog i drugog razvoja [je] radikalno podizanje nivoa obrazovanja celokupne populacije u Republici Srbiji“ (Isto:6).

Naravno, u ovakvoj obrazovnoj slici, znanje je predstavljano kao neutralno i objektivno, te je jedino pitanje kako da ga što veći broj ljudi ima što više. Srbija je zamišljena kao društvo znanja (Delanty, 2003), a obrazovanje se videlo kao ključna slagalica u mozaiku razvoja. Ovo nije bio stav samo kreatora politike, već i dobrog dela intelektualaca. Tako je iste godine kada je na snagu stupila Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka objavio zbornik radova pod paradigmatičnim nazivom „Obrazovanje i razvoj“ (Vukotić et al., 2013). Radovi su pretežno pisani u okviru teorije ljudskog kapitala i gotovo da se nigde kritički ne pristupa pomenutom pogledu na svrhu obrazovnog sistema.¹⁸ Početkom druge decenije dvadeset prvog veka delovalo je da postoji konsenzus oko osnovnog obrazovnog cilja.¹⁹

Mada je ekonomski diskurs dominirao obrazovnom strategijom i javnim mnjenjem, teško da za obrazovnu viziju zasnovanu na teoriji ljudskog kapitala možemo reći da je neoliberalna.²⁰ Ljudski kapital kao centralna obrazovna krilatica zaista se nalazi u središtu fukoovske analize neoliberalizacije (Peters, 2016). Ipak, ako se vratimo na Harvijevu meta definiciju, te neoliberalizaciju opišemo kao proces obnove klasne moći razvlašćivanjem, onda naglasak na ljudskom kapitalu u obrazovanju ne možemo opisati kao obeležje neoliberalizma. Istina je da bi od inovacija i rasta produktivnosti najviše profitirali vlasnici kapitala, ali bi značajnu korist mogli imati i radnici, baš kao u periodu pozitivnog klasnog kompromisa nakon Drugog svetskog rata.

Ovaj nas primer upozorava da diskurzivne promene ne možemo po sebi označavati neoliberalnim. Važno je sagledati kako se one materijalizuju,

18 Izuzetak je jedino tekst Koste Josifidisa i Alpara Lošonca – *Razvoj i obrazovanje sa neoliberalnim pečatom* (Josifidis i Lošonc, 2013) koji dovodi u pitanje normativnu opravdanost zalaganja za suženu koncepciju razvoja na kojoj počiva obrazovna strategija.

19 Pored privrednog razvoja, kao drugi cilj obrazovanog konsenzusa Strategija je propisivala očuvanje nacionalnog identiteta (Ilić, 2013)

20 Na stranu što je sama pretpostavka da obrazovanje utiče na privredni rast empirijski upitna (Čang, 2013; Wolf, 2002).

ka čemu u praksi vode i tek onda proceniti da li su u službi obnove klasne moći. Ali ne smemo ih ni olako odbaciti. Možda je diskurzivna veza između obrazovanja i ekonomije delom uticala na lakši prelaz sa narativa o ljudskom kapitalu ka narativu o ljudskim resursima koja dominira narednom Strategijom, a ima nesumnjivo neoliberalna obeležja. Iz perspektive ljudskih resursa, škole bi trebalo da učenike obuče onim stručnim veštinama i znanjima trenutno potrebnim na tržištu rada (Dale, 1989). Za razliku o teorije ljudskog kapitala, tu više ne govorimo o društvu znanja i privrednim inovacijama koje iz njega navodno proizilaze, već o društvu do kraja podređenom potrebama kapitala i tržišta rada. U državama na periferiji poput Srbije, obrazovanje se tako usmerava ka proizvodnji manuelnih radnika i njihovoj eksploataciji već u toku školovanja.

Dualno obrazovanje je paradigmatičan primer zaokreta ka politici ljudskih resursa. Formalno je uvedeno u sistem srednjoškolskog obrazovanja 2017. godine donošenjem Zakona o dualnom obrazovanju.²¹ Iako je zakon zvanično počeo da se primenjuje tek od prvog septembra 2019. godine, dualni model prisutan je u srednjim stručnim školama još od 2014/2015. godine, u okviru pilot projekta (Kooperativno obrazovanje, 2021)²². Kasnije se našao i u novoj Strategiji razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine. Kao što je već rečeno, za razliku od prethodne Strategije koja se temeljila na ideji ljudskog kapitala i društva znanja, nova se okrenula razvoju ljudskih resursa. Na dualno obrazovanje gledalo se kao na jedan od ključnih mehanizama koji vodi novoproglašenom cilju (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2021a:33).

Najprostije rečeno, ovaj model podrazumeva usklađivanje obrazovanja sa potrebama tržišta rada (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2021b). Učenici bi značajan broj časova (između 20 i 80 procenata) proveli na radnom mestu, obučavajući se navodno za trenutno dostupne poslove. Za svoj rad kod poslodavca, zakonom je propisana naknada od najmanje 70 procenata minimalne zarade po satu (ZDO, 2017, član 34, stav 2). Istovremeno, pravno se ne vode kao zaposleni, te ne mogu „uživati nijedno pravo kada je reč o kolektivnim pravima (na primer, neće moći da budu članovi sindikata kao što to mogu biti njihovi vršnjaci koji su u radnom odnosu)“ (Reljanović, 2019:71–72). Drugim rečima, Zakonom o dualnom obrazovanju doslovno je legalizovana radna eksploatacija dece (Isto:69).²³

21 Zakon ga definiše kao „model realizacije nastave u sistemu srednjeg stručnog obrazovanja i vaspitanja u kome se kroz teorijsku nastavu i vežbe u školi ali i kroz učenje kroz rad kod poslodavca, stiču, usavršavaju, odnosno izgrađuju kompetencije učenika u skladu sa standardom kvalifikacije i planom i programom nastave i učenja“ (ZDO, 2017, član 2).

22 [http://www.kooperativnoobrazovanje.org/o-projektu/skole-u-projektu/%20%20\[Pristupljeno%2001.12.2021.\]](http://www.kooperativnoobrazovanje.org/o-projektu/skole-u-projektu/%20%20[Pristupljeno%2001.12.2021.])

23 Uz to je i sam koncept obrazovanja za tržište rada logički problematičan i nekoherentan. Ovako to objašnjava Reljanović: „Da bi dualno obrazovanje bilo svrsishodno u odnosu na potrebe tržišta rada, moraju se projektovati zanimanja budućnosti i predvideti razvoj tog tržišta. Kada to nije moguće, mora se uticati na njegovo buduće oblikovanje, razvojem inovativnih zanimanja koja sasvim sigurno jesu zanimanja budućnosti bez obzira na to da

Dualno obrazovanje jedna je od najsureovijih izvedbi globalne tendencije reformisanja obrazovanja u pravcu potreba kapitala (Gewirtz et al., 2021; Đunda, 2017). Implementirano je pod krinkom rešenja problema visoke stope nezaposlenosti mladih. Pokušavalo se predstaviti kao mera koja ide u prilog mladima, naročito onima iz nižih društveno-ekonomskih slojeva koji se obično ne opredeljuju za više stepene obrazovanja i posao traže već nakon završene srednje škole. Još preciznije, reforme u smeru dualnog obrazovanja diskurzivno su oblikovane kao koraci ka pravednijem društvu koje najviše pažnje poklanja najugroženijima (Rols, 1998).²⁴ Ova diskurzivna mahinacija dobar je primer ideološkog obeležja. Niti je način na koji se pravda dualno obrazovanje teorijski čist, niti je glavni cilj uticati na podsvesnu kreaciju subjektivnosti. Vidimo kako neoliberalna ideologija pokušava da na racionalnom nivou ubedi niže klase da su obrazovne promene u njihovom interesu.²⁵

Stvarnost je, naravno, potpuno drugačija. U zemljama gde su implementirani modeli nalik dualnom, došlo je do produbljivanja društvenih nejednakosti, kao i legalizacije i legitimizacije dečjeg rada, pre svega kod dece koja dolaze iz radničke klase (Beblavý and Veselková, 2014). Drugim rečima, dualno obrazovanje je sve samo ne korak ka društvenoj pravdi. Uz to, siromašna deca, usled nedovoljne socijalne pomoći države njihovim porodicama stimulišu se da upišu stručne škole i brzo izađu iz obrazovnog procesa, a posledice ranog upisa u srednje stručne škole su pogubne. Rezultati poslednjeg PISA testiranja²⁶ iz 2018. godine pokazuju da je u gimnazijama 13% učenika ispod nivoa funkcionalne čitalačke pismenosti, odnosno da je 15% učenika ispod nivoa funkcionalne matematičke pismenosti. Sa druge strane, procenti funkcionalno nepismenih u srednjim stručnim školama drastično su veći. Matematička nepismenost ide do 86%, a čitalačka čak do 89% (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2018). Tako deca iz nižih klasa ne samo da u ranim godinama ulaze u odnose eksploatacije i dominacije, već kao funkcionalno nepismena ostaju potpuno nemoćna (Young, 2005). Dualno obrazovanje, kao radikalniji oblik srednjeg stručnog obrazovanja, izvesno će još efikasnije reprodukovati kako eksploataciju i dominaciju tako i nemoć (Isto). Ono je paradigmatičan primer ukrštanja različitih neoliberalnih obeležja i prilično se lako može uočiti kako doprinosi procesu obnove klasne moći.

U svojoj master tezi Dragan Đunda empirijski je pokazao kako se u okviru projekta dualnog obrazovanja u Sremskim Karlovcima proizvodi i kulturna hegemonija (Đunda, 2017). Pored toga, na ovom se projektu vidi

li će tržište imati potrebu za ovim profilima za par godina – potrebu će dakle stvoriti ta ista država koja zanimanja proizvodi“ (Reljanović, 2017).

24 Na sličan je način pravdan i američki Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju poznat po krilatici „Nijedno dete ne sme biti napušteno“. Zakon je navodno pisan u interesu najugroženije dece, a posledice zakona bile su najpogubnije upravu po tu decu (Apple, 2014:113–150).

25 Slično se može pokazati i za diskurs državne mature (Janković, 2022).

26 Rezultate PISA testova, naročito u okviru kritičke teorije kojoj pripada i ovaj rad, ne treba posmatrati kao neutralan dokazni materijal, već uz značajnu dozu opreza i samo kao ilustraciju.

i uticaj međunarodnih aktera. Prvo su pilot projekat „osmislili i finansijski podržali međunarodni akteri poput GIZ-a, te austrijske i švajcarske privredne komore“ (Isto:11). Potom je Svetska Banka dualno obrazovanje „preporučila kao adekvatnu meru ekonomskog napretka Srbije“, da bi na kraju implementaciju zahtevala i Evropska unija kao deo reformskog paketa evrointegracija (Isto). Na sve to, „reformu stručnog obrazovanja preporučivala je i organizacija koja zastupa strane investicije u Srbiji“ (Isto). Dualno obrazovanje pokazalo se kao još jedan primer Harvijevog trećeg obeležja (neoliberalna globalizacija).

Na kraju, poslednji oblik neoliberalizacije o kome Epl piše je ulazak kapitala u škole. Televizijski kanal Channel One u SAD-u donira opremu školama u zamenu za garancije da će deca na doniranim televizorima određeno vreme gledati program ovog kanala uključujući “obavezne reklame” (Apple, 2014:60). Primorani da ih gledaju, učenici su doslovno prodani i isporučeni kao roba velikim oglašivačima. I ovaj se primer može podvesti pod četvrto Harvijevu obeležje, finansijsko povlačenje države. Uz to, očigledno je na snazi i proizvodnja kulturnog režima putem reklama, ali i, više materijalistički, putem ponašanja same obrazovne ustanove koja se za sredstva ne obraća državi.

Slično se dešava i u Srbiji. Eurobanka od 2018. godine donira računare i opremu srednjim ekonomskim školama u Šapcu, Subotici, Beogradu, Kragujevcu u okviru projekta „Škola kao nacrtana za vas“ (Janković, 2021a).²⁷ Uz „doniranu“ opremu, deca se podučavaju finansijskoj pismenosti i znanju o bankarstvu. Kako to podučavanje tačno izgleda ne znamo, ali izvesno je da, poput američkog kanala Channel One, banka koristi nepovoljan finansijski položaj domaćih škola za širenje sopstvenog uticaja i buduće sticanje profita. U ovom smo primeru videli i trag jačanja finansijskog sektora, drugog Harvijevog obeležja, do sada jedinog nepomenutog. Time je zaokružen empirijski deo analize.

Zaključak

Raščišćen teorijski teren omogućio nam je da jasnije sagledamo neoliberalne promene u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji. Različite definicije neoliberalizma prvo smo teorijski prepoznali kao odlike procesa neoliberalizacije, a potom ih sve uočili u praksi domaće obrazovne stvarnosti. Meta definicija neoliberalizma, kao procesa obnove klasne moći razvlašćivanjem, pomogla nam je da pratimo kako različiti oblici obrazovnih reformi, koji zbirno uključuju svih sedam obeležja, doprinose obnovi klasne moći. Videli smo i da je taj meta okvir važan jer nam pomaže da pojedine promene, mada se pravdaju ključnim rečima neoliberalnog diskursa, isključimo iz ove karakterizacije. To nije značajno samo zarad puke akademske i analitičke preciznosti, već nam pomaže da razumemo

27 Primeri Eurobanke i fandrejzinga imaju dosta sličnosti. Razlika je u tome što kod fandrejzinga škole prikupljanju novac, dok se u drugom slučaju kapital sam nudi sa nešto jasnijom namerom. Sled izlaganja oblika neoliberalizacije obrazovanja u Srbiji mogao je biti drugačiji, kao što je moguće i drugačije grupisati prikazane promene. To je, međutim, manje važno, sve dok je jasno koja se obeležja kriju u pozadini svake promene i na koji način promena doprinosi obnovi klasne moći.

zašto su neke strategije brzo prevaziđene ili, ako nisu, zašto predstavljaju određene društvene procepe koji pružaju šansu za akciju ka društvenoj promeni (Carnoy, 2017).

S druge strane, empirija nam je pomogla da razumemo kako se zbrka oko definisanja neoliberalizma, odnosno procesa neoliberalizacije, može prevazići tako što se raznolike konceptualizacije posmatraju kao različita obeležja jednog prilično koherentnog meta procesa.

Pored navedenih empirijskih i teorijskih doprinosa, rad ima i svoje nedostatke. Prvi nedostatak odnosi se na opseg opisanih neoliberalnih promena. Rad daje samo skicu svega onoga šta se u domaćem obrazovanju zaista odigralo u poslednjoj dekadi. Već je pomenuto da analiza izostavlja digitalizaciju koja sve više dominira kako diskurskom o obrazovanju, tako i stvarnošću obrazovne prakse. Drugo, u radu je opisana samo neoliberalizacija obrazovanja, tj. opisani su samo oni procesi koji vode obnovi klasne moći ekonomske elite. Pored ekonomske elite, postoje i drugi akteri koji utiču na oblikovanje obrazovanja u Srbiji, ili bar profitiraju od pojedinih reformi. Ovde se misli na srednju klasu menadžera koja profitira od obrazovne standardizacije, zatim na političku elitu kojoj najviše ide u prilog nacionalistički kurikulum, dok u poslednje vreme vidimo i sve snažniji uticaj Srpske pravoslavne crkve. Ipak, čini se da pomenuti nedostaci ne utiču previše na ono što je radom postignuto i sažeto u prva dva pasusa zaključka. Potpunija analiza svakako bi zahtevala odgovore i na pitanja koja su ovde izostala. To su predlozi za buduća istraživanja.

Literatura:

- Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.
- Apple, M. W. (1993). *Official knowledge: Democratic education in a conservative age*. New York: Routledge & Kegan Paul.
- Apple, M. W. (1996). *Education and cultural politics*. New York: Teachers College Press.
- Apple, M. W. (2001). *Educating the "right" way: Markets, standards, God, and inequality*. London: Routledge.
- Apple, M. W. (2012). Šta postmodernisti zaboravljaju: kulturni kapital i oficijelno znanje. *Reč* 82(28):153–167.
- Apple, M. W. and Oliver, A. (1996). Becoming right: Education and the formation of conservative movements. *Teachers College Record* 97(3):419–445.
- Apple, M. W. and Pedroni, T. C. (2005). Conservative alliance building and African American support of vouchers: The end of Brown's promise or a new beginning?. *Teachers College Record* 107(9):2068–2105.
- Arandarenko, M., Krstić, G. i Žarković Rakić, J. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert.
- Beblavý, M. and Veselková, M. (2014). Future of skills in Europe: convergence or polarisation?. *CEPS Working Document*.

- Boas, T. C., & Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *Studies in comparative international development* 44(2):137–161.
- Brighouse, H. (2006). *On education*. London: Routledge.
- Cang, H. D. (2013). *23 stvari koje vam ne kažu o kapitalizmu*. Beograd: Mali vrt.
- Carnoy, M. (2017). Education, economy and the state. U Apple, M. W. (ed.) *Cultural and economic reproduction in education*. London: Routledge (79–126).
- Cerović, A. (2016). Šta možemo naučiti od kritičke pedagogije, ili o medijima, racionalizaciji i školskom sistemu. *Reč* 86(32):259–269.
- Chibber, V. (2017). Rescuing class from the cultural turn. *Catalyst* 1(1):27–55.
- Chibber, V. (2022). *The class matrix: Social theory after the cultural turn*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cvetić, A. (2018). Slepe ulice socijalne politike u Srbiji. *Sociologija* 60(3):711–720.
- Dale, R. (1989). The Thatcherite project in education: The case of the City Technology Colleges. *Critical social policy* 9(27):4–19.
- Delanty, G. (2003). Ideologies of the knowledge society and the cultural contradictions of higher education. *Policy Futures in Education* 1(1):71–82.
- Dinić, R. (2022). Ideologija u udžbeniku filozofija za četvrti razred gimnazije i stručnih škola, Mileta Savića, Vladimira Cvetkovića i Nenada Cekića. *Godišnjak za sociologiju* 18(29):119–141.
- Dumenil, G., & Levy, D. (2004). Neoliberal dynamics: a new phase?. U: van der Pijl, K., Assassi, L and Wigan, D (ed.). *Global Regulation. Managing Crises After the Imperial Turn*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dorđević, A., Rujević, N i Jovanović, N. (24.05.2018). Udžbenici – od lobiranja, preko mita do škole. *Birn.rs*. <https://birn.rs/udzbenici--od-lobiranja-preko-mita-do-skole>
- Đuković, A. (2019). Konceptualizacija visokoškolskog obrazovanja: neoliberalni pristup. *Nastava i vaspitanje* 68(1):7–20.
- Đunda, D. (2017). Education for Exploitation: Creation of Students' Consent in the Serbian Internship Economy (Master dissertation, Central European University).
- Farahmandpur, R. (2004). Essay review: A Marxist critique of Michael Apple's neoMarxist approach to educational reform. *Journal of Critical Education Policy Studies* 2(1):1–23.
- Fuko, M. (2005). *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Gerstle, G. (2022). *The rise and fall of the neoliberal order: America and the world in the free market era*. Oxford: Oxford University Press.
- Gevirc, Š. i Krib, A. (2012). *Razumevanje obrazovanja: sociološka perspektiva*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Gewirtz, S., et al. (2021). What's wrong with 'deliverology'? Performance measurement, accountability and quality improvement in English secondary education. *Journal of Education Policy* 36(4):504–529.
- Gramsci, A. (2000). *The Gramsci reader: selected writings, 1916–1935*. New York: NYU press.

- Hall, S. (1985). Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates. *Critical studies in media communication* 2(2):91–114.
- Hall, S. (1988). The toad in the garden: Thatcherism among the theorists. U Nelson, C. and Grossberg, L. (ed.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan Education UK (35–57).
- Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Ilić, D. (2013). Demokratija za obrazovanje. *Reč* 83(29):201–216.
- Ilić, D. (2016). *Škola za "petparačke" priče. Predlozi za drugačiji kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga; Peščanik.
- Ilić, D. (2020). *Fantastična škola: novi prilozi za drugačiji kurikulum: sf, horror, fantastika*. Beograd: Fabrika knjiga; Peščanik
- Janković, M. (2022). Državna matura, funkcionalizam i ideologija. *Godišnjak za sociologiju* 18(29):119–141.
- Janković, M. (27.12.2021b). Škola i preduzetništvo. Peščanik. <https://pescanik.net/skola-i-preduzetnistvo/>
- Janković, M. (30.09.2021a). Škola i Eurobanka. Peščanik. <https://pescanik.net/skola-i-eurobanka/>
- Josifidis, K. i Lošonc, A. (2013). Razvoj i obrazovanje sa neoliberalnim pečatom. U: Vukotić, V. i ostali (ur.). *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka (59–68).
- Josifidis, Kosta i Alpar Lošonc. (2007). *Neoliberalizam – sudbina ili izbor*. Novi Sad: Graphic.
- Jovanović-Kranjec, M. (2013). Ekonomizacija visokog obrazovanja u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti* 15(1):87–96.
- Kanić, S. i Kovač, V. (2017). Neoliberalizam i obrazovanje u kontekstu globalne obrazovne politike. *Zbornik Odseka za pedagogiju* (26):69–92.
- Kuzmančev-Stanojević, S. (2021). Lavirinti neoliberalizma: kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata. *Sociologija* 63(1):96–117.
- Larner, W. (2000). Neo-liberalism: Policy, ideology, governmentality. *Studies in political economy* 63(1):5–25.
- Mazzucato, M. (2018). *The value of everything: Making and taking in the global economy*. London: Hachette UK.
- Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Milanović, B. (2021). *Kapitalizam, sam: budućnost sistema koji vlada svetom*. Novi Sad: Akademska knjiga
- Mincer, J. (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *Journal of political economy* 66(4):281–302.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2018). Pisa 2018 Izveštaj za Republiku Srbiju. Beograd.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2021a). Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine. Beograd

- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2021b). Vodič kroz dualno obrazovanje za učenike i roditelje. Beograd.
- Mitrović, R. (Ed.). (2013). Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.
- Mizsei, K. (1992). Privatisation in Eastern Europe: a comparative study of Poland and Hungary. *Soviet Studies* 44(2):283–296.
- Molnar, A. (2000). *Vouchers, class size reduction, and student achievement: Considering the evidence*. Arlington: Phi Delta Kappa International.
- Naidu, S., Zucman, G., & Rodrik, D. (2019). *Economics after neoliberalism*. Cambridge: MIT Press.
- Nikolic, L. (2019). Uticaj socio-ekonomskih činilaca i obrazovnih praksi na razvoj darovitih studenata u Srbiji. *Pedagogija* 74(3):306–319.
- Nusbaum, M. (2012). *Ne za profit: zašto je demokratiji potrebna humanistika?*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Offe, C. (1975). *The capitalist state and the problem of policy formulation. Stress and Contradiction in Contemporary Capitalism*. Lexington: Lexington Books.
- Offe, C., & Wiesenthal, H. (1980). Two logics of collective action: Theoretical notes on social class and organizational form. *Political power and social theory* 1(1):67–115.
- Olssen, M. (1996). In defence of the welfare state and publicly provided education: A New Zealand perspective. *Journal of education policy* 11(3):337–362.
- Pavićević, Đ. (2011). *Pravda i politika: nasleđe i granice političke filozofije Džona Rolsa*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Pavlović Breneselović, D., & Krnjaja, Ž. (2017). Obrazovanje i nauka u neoliberalnom lavirintu: gde stanuje kvalitet. Zbornik za percepciju naučnog rada i poznavanje rekvizita njegove ocene, (book 1), Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Peck, Jamie and Adam Tickell. (2002). Neoliberalizing Space. *Antipode* 34(3): 380–404.
- Peters, M. A. (2016). Education, neoliberalism, and human capital: homo economicus as 'entrepreneur of himself'. U: Springer, S., Birch, K. and MacLeavy, J. (ed.). *The handbook of neoliberalism*. Londno: Routledge (297–307).
- Piketi, T. (2015). *Kapital u 21. veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Piletić, A. (2022). The role of the urban scale in anchoring authoritarian neoliberalism: A look at post-2012 neoliberalization in Belgrade, Serbia. *Globalizations* 19(2):285–300.
- Radalj, M. (2020). Važnost prikupljanja sredstava (fundraising) za djelovanje neprofitnih organizacija. Primjer globalnog pokreta Mary's Meals. Crkva u svijetu 55(2):296–311.
- Radulović, M. and Janković, M. (2020). Representation of conflicts in eight grade textbooks: analysis from Michael Apple's perspective. *LIMES+* 36(2):57–79.
- Rehmann, J. (2013). *Theories of ideology: The powers of alienation and subjection*. Leiden: Brill.

- Reljanović, M. (26.05.2017). Da li ćemo im i decu oprostiti?. Peščanik. <https://pescanik.net/da-li-cemo-im-i-decu-oprostiti/>
- Reljanović, M., (2019). *Alternativno radno zakonodavstvo*. Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Centar za dostojanstven rad.
- Rodgers, D. (2018). The uses and abuses of „neoliberalism“. *Dissent* 65(1):78–87.
- Rols, Dž. (1998). *Teorija pravde*. Podgorica: CID; Beograd: JP Službeni list SRJ.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy* 98(5):71–102.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American economic review* 51(1):1–17.
- Slobodijan, K. (2022). *Globalisti: kraj doba carstva i rađanje neoliberalizma*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Springer, S., Birch, K., & MacLeavy, J. (2016). An introduction to neoliberalism. U: Springer, S., Birch, K. and MacLeavy, J. (ed.). *The handbook of neoliberalism*. London: Routledge (1–14).
- Stanojević, I. (2014). Ekonomska logika osnovnog obrazovanja u Srbiji. *Political perspectives: journal for political research* 4(2):23–38.
- Stiglitz, J. E. (2002). *Globalization and its Discontents*. New York: Norton
- Stoer, S. R. and Dale, R. (1987). Education, state, and society in Portugal, 1926–1981. *Comparative Education Review*, 31(3):400–418.
- Suissa, J. (2006). *Anarchism and education: A philosophical perspective*. London: Routledge.
- Svi Shapiro, H. (1982). Functionalism, ideology, and the theory of schooling: a review of studies in the history of American education. *Paedagogica Historica* 22(1–2):157–172.
- Šćepanović, M., & Ilić, V. M. (1991). Privatizacija u post-socijalističkim zemljama i u Jugoslaviji. *Ekonomika* 37(1):5–9.
- Šokčević, Š., & Dugalić, V. (2007). Privatizacija društvenog/državnog vlasništva – (ne)uspjeli tranzicijski proces? Socijalno-etička prosudba. *Diacovensia: teološki prilozi* 15(1):103–154.
- Šumonja, M. (2023). Algoritamski način razmišljanja u obrazovanju – epistemologija, pedagogija i politika. *Sociologija* 65(1):136–159.
- Therborn, G. (2016). *What does the ruling class do when it rules?: state apparatuses and state power under feudalism, capitalism and socialism*. New York: Verso Books.
- Urošević, M. A. (2019). Ideologija i njen odnos sa kulturom u radu Stjuarta Hoola. *Sociologija* 61(3):426–444.
- Urošević, M. A. (2022). Politika i teorija–„tri oblika politizacije metoda“, neoliberalizam i zaokret ka proučavanju subjektivnosti u radu Mišela Fukoa. *Etnoantropološki problemi* 17(2):745–774.
- Vilijams, R. (1974). Baza i nadgradnja u marksističkoj teoriji kulture. *Kultura* 26:43–67.

- Vukotić, V., et al. (2013). *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Vuković, D. (2017). *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Willis, P. (2017). *Learning to labour: How working class kids get working class jobs*. London: Routledge.
- Wolf, A. (2002). *Does education matter?: Myths about education and economic growth*. London: Penguin UK.
- Wright, E. O. (2000). Working-class power, capitalist-class interests, and class compromise. *American Journal of Sociology* 105(4):957–1002.
- Wright, E. O. (2011). *Vizije realističnih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Young, I.M. (2005). *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Jasenski i Turk.
- Zakon o dualnom obrazovanju – ZDO, Službeni list RS, br. 101/2017–3.
- Zakon o udžbenicima – ZOU, Službeni list RS, br. 68/2015.